

Т.П. Беценко (Україна)

ТЕКСТОВО-ОБРАЗНІ УНІВЕРСАЛІЇ — СИСТЕМНІ ОДИНИЦІ (НА ПРИКЛАДІ ГЕРОЇЧНОГО ЕПОСУ)

Мова усної народної творчості відзначається впорядкованістю та організованістю. Мабуть тому щодо дослідження фольклорних текстів А. П. Євгенєва висловила досить продуктивну думку: «Єдино правильним шляхом в аналізі усної поезії є пошуки і встановлення певної «системи» в самих текстах» [3, с. 270].

Спостереження за мовою героїчного епосу дали підстави стверджувати, що основу аналізованих творів формують текстово-образні універсалії. Текстово-образна універсалія становить образно-змістову єдність, реалізовану в лінійно представлених граматичних структурах — повторюваних мікро- і макроодинацях. Вичленування текстово-образних універсалій, що є певними мовними моделями, базується на понятті системи і структури мови. У зв'язку з цим мета статті — з'ясувати специфіку системної організації текстово-образних універсалій народних дум.

Для ефективного пояснення природи системної впорядкованості мовного континууму народного героїчного епосу варто взяти до уваги міркування В. О. Карпова, які зводяться до того, що «єдиним джерелом для виведення системи мови виступає генеральна сукупність текстів одного часового зрізу. Система, яка характеризує велику кількість текстів певної предметної галузі і виведена з цієї множинності як із лінгвістичного універсуму, становить і сам універсум, і *процес* його породження, тобто мовну діяльність. За такого підходу є можливість розчленування універсуму, за деякою підставою, на елементи більш низького рівня з наступним розчленуванням на підрівні, виділення класів і підкласів елементів, виведення правил поєднання, зв'язування елементів кожного виділеного рівня один з одним, іншими словами, з'явиться і можливість формалізації і алгоритмізації, тобто абстрагування» [4, с. 25]. У такому разі цілком поясненним буде виділення і розгляд текстово-образних універсалій як одиниць (елементів) певної системи, що належать до різних рівнів і разом утворю-

ють одне ціле. В системі внутрішньо організована сукупність елементів (одиниць) пов'язана «стійкими (інваріантними) відношеннями, напр., сукупністю синтаксичних моделей, які властиві певній мові і визначають побудову різних мовних утворень» [1, с. 412].

Саме стійкість як ознака відношень елементів системи та сукупність синтаксичних моделей дозволяють називати текстово-образні універсалії системними одиницями, у нашому дослідженні — фольклорного думового епосу. Стійкість відношень системних елементів породжена синтаксичними моделями, що характерні для певної мови і становлять повторювані елементи. Отже, текстово-образні універсалії — це *повторювані* комплекси, що характеризуються більшим чи меншим ступенем *упорядкованості*. Під упорядкованістю розуміємо насамперед повторюваність позамовних чинників світу, які визначають повторюваність адекватно-неадекватних відображень, дій, схем поведінки, зрештою, повторюваність результатів дій. Тому повторюваність пропонуємо вважати однією із необхідних ознак певної системи як на рівні формування цієї системи, так і на рівні її функціонування на наступних етапах розвитку. Відомо, що «всі основні системи мають у зародковій обмежену кількість першоелементів, більш складні елементи створюються в результаті комбінаторики вихідних. Тим самим обмеженість вихідних елементів детермінує їх повторюваність на наступному рівні. Що стосується повторюваності у процесуальному аспекті щодо засвоєння мови, то вона становить необхідну умову, завдяки їй створюються і закріплюються в нашій пам'яті різного виду і ступеня стійкості зв'язки граматичного і семантичного планів» [4, с. 22]. На основі зазначеного доходимо висновку, що існування різновидів текстово-образних універсалій тільки тому можливе, що вони є системними елементами; системність же передбачає повторюваність, стійкість та упорядкованість. Ці ознаки притаманні текстово-образним універсаліям на їх внутрішньому рівні (як лінгвістичних моделей) та на зовнішньому (при розгляді їх як окремих одиниць певної системи, представленої у певному фрагменті, що її репрезентує текст-універсум).

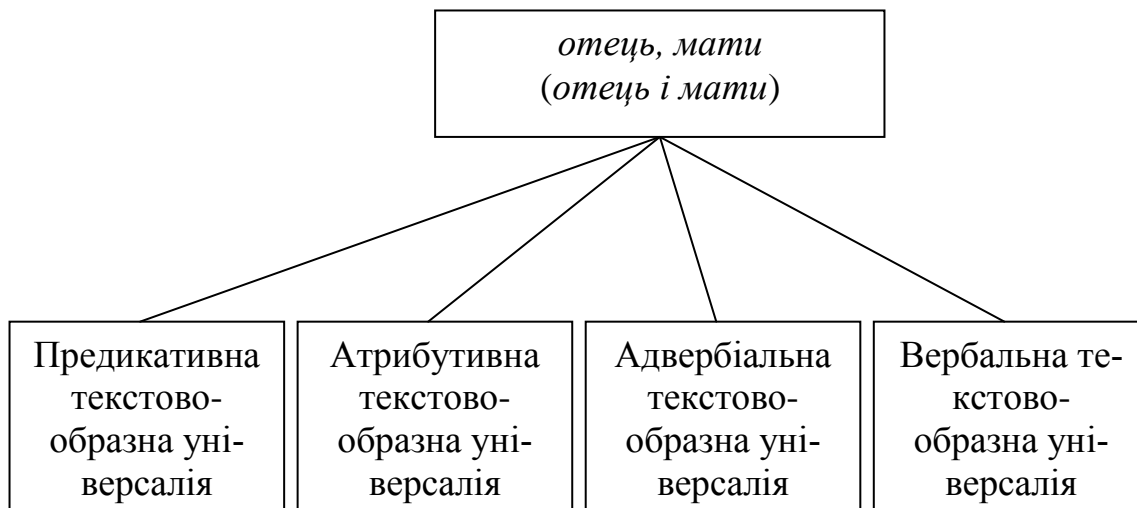
Системність епічних текстів безпосередньо пов'язана з текстово-образними універсаліями різних типів, з яких формується вся текстова система, її підсистеми — лексична, синтаксична, стилістична.

Текстово-образна універсалія як системна мікроодиниця входить до макросистеми — мови фольклору, що водночас становить своєрідне і складне системне утворення. Мова фольклору — це метасистема національної мови. Окрім усього, «ця система відображає сліди власних стадіальних змін і етапів колективного естетичного шліфування. Саме сплав різномірних у мовному відношенні структур забезпечує мові фольклорну гетерогенну природу і залежний характер і дає підстави дослідникам для зіставлення даного мовного феномену з різними шарами загальнонародної мови» [2, с. 601].

Сама текстово-образна універсалія — елемент системи фольклорної мови є неоднорідною щодо структури одиницею: вона може бути як

мікроодиницею, так і макроодиницею. Окрім того, як системна одиниця текстово-образна універсалія вступає у ієрархічні відношення (внутрішні і зовнішні). Взаємозалежність усіх текстово-образних універсалій більшою чи меншою мірою очевидна, хоча й різнопланова. Наприклад, субстантивні текстово-образні універсалії *отець-мати*; *отець, мати*; *отець і мати* здатні бути складниками вербальної текстово-образної універсалії (*до отця, до матері прибувати; отцеві-матері правду казати*). Ці структури, які самі по собі є варіантними, допускають внутрішню розбудову і, таким чином, продукують виникнення на їх основі атрибутивних текстово-образних універсалій, напр.: *рідненькі отець і мати*. Безпосередньо у реченні субстантивні текстово-образні універсалії, напр., *отець, мати*, мають здатність виконувати синтаксичну функцію обставини, тобто адвербіалізуватися і набувати ознак адвербіальної текстово-образної універсалії: **до отця, до матері**.

Утворення на основі вихідної структури — субстантивної текстово-образної універсалії *отець, мати* (*отець і мати* тощо) зобразити так:

Зв'язок текстово-образних універсалій різного рангу, їх взаємозалежність, підпорядкування одна одній — нижчої (простішої, елементарнішої) вищій (складнішій) — явище закономірне: адже текстово-образні універсалії функціонують у «закритій» структурі, де зв'язність є категорією тексту, умовою існування тексту взагалі, що опосередковує розвиток теми і створює цілісність, інтеграцію тексту, є його властивістю, яка «забезпечує інформаційний обмін на основі взаємодії усіх модулів суперсистеми» [6, с. 216].

Зв'язність, наголошує О.О. Селіванова, це насамперед обов'язкова ієрархічна зв'язність семіотичного універсуму і самого тексту в системно організованій комунікативній ситуації [6, с. 217]. Семіотичний же універсум репрезентує систему комунікативних механізмів, яка існує в пам'яті етносу, людства і реалізується в продуктах людської культури, науки, мистецтва, літератури і ін. [6, с. 331]. Отже, зв'язність засвідчується і на мікрорівні (сполучуваність між словами, що зумовлює виникнення стій-

ких, усталених повторюваних комплексів), і на макрорівні (при поєднанні усіх одиниць усіх рівнів в одне складне ідейно-змістове та естетичне ціле).

Мову фольклору як систему — матеріальну, закриту, різнорідну, що представлена у текстах визначених жанрів, вважаємо своєрідним художнім простором, який моделюється на основі словесних моделей — текстово-образних універсалій: «Особливий характер зорового сприйняття світу, притаманний людині, який результатом має те, що денотатами словесних знаків для людей здебільшого виступають деякі просторові, наочні об'єкти, приводить до певного сприйняття словесних моделей. Іконічний принцип, наочність властиві їм повною мірою. <...> Саме поняття універсальності, як засвідчив ряд експериментів, для більшості людей має виразно просторовий характер. Таким чином, структура простору тексту стає моделлю структури простору всесвіту, а внутрішня синтагматика елементів усередині тексту — мовою просторового моделювання» [5, с.266]. Отже, текстово-образні універсалії — це одиниці (елементи) просторового моделювання, якими виступають історичні, національно-мовні моделі простору, що є важливим для «побудови «картини світу» — цілісної ідеологічної моделі, притаманної певному типові культури. На цьому тлі побудов стають значущими і окремі, створювані тим чи іншим текстом або групою текстів, просторові моделі» [5, с. 267]. Текстово-образна універсалія як текстова просторова модель показова в тому плані, що реалізує системні зв'язки різнорівневого характеру.

Отже, мова творів героїчного епосу становить цілісну впорядковану реальність, що забезпечується та регулюється дією законів системної її організації показниками системності мови текстів фольклорного епосу слугують структури текстово-образних універсалій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов. — М., 1966.
2. Венгранович, М.А. Функционально-стилевая специфика фольклорного текста в аспекте экстралингвистической обусловленности // *Stylistyka*. — Opole, 2005. — XIV. — С. 601–613.
3. Евгеньева, А.П. Очерки по языку русской устной поэзии в записях XVII–XX в. — М. — Л., 1963.
4. Карпов, В.А. Язык как система. — Минск, 1992.
5. Лотман, Ю.М. Структура художественного текста. — М., 1970.
6. Селиванова, Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. — Київ, 2002.